

Forfatter: Vibeke A. Pedersen

Titel: Jacob Worm

Anvendt udgave: Jacob Worm

Det Danske Sprog- og Litteraturselskab (dsl.dk)

Det Kongelige Bibliotek (kb.dk)

Jacob Worm

Indhold

- [Indledning](#)
- [Biografi](#)
- [Forfatterskabet](#)
- [Forfatterskabets efterliv](#)
- [Tekstoplysninger](#)
- [Bibliografi](#)
- [Vibeke A. Pedersen](#)

Indledning

- [Danmark i krig mod Sverige](#)
- [Kunstnerne og samfundet](#)
- [Tidens litterære stil](#)

Få forfatterskaber kan siges at være så tæt sammenvævet med forfatterens liv og oplevelser som Jacob Worms. Det er, som om hvert et digt er udsprunget af en konkret og markant begivenhed, der efterfølgende har fået Worm til pen og papir for i rappe vers at give luft for den afledte, oftest negative sindsstemning eller med stor ydmyghed bede om en gunst eller nåde. Dette gælder, hvad enten det er tale om forargelse over enevældens magtmisbrug, irritation over stedmoderens nye mand, misundelse over andres lette adgang til embeder eller dødsangst efter en retssag, hvis udfald var gået Worm imod.

Danmark i krig mod Sverige

I 1600-tallet havde Danmark stort set kun tre forskellige konger, der alle nåede at få sat sig kulturelle og lovgivningsmæssige spor, og omkring hvilke digtere i større eller mindre grad flokkedes med hyldestdigte af større eller mindre litterær kvalitet. Det drejer sig om Christian IV (konge 1588-1648), hans søn Frederik III (1648-70) og dennes søn Christian V (1670-99).

Christian IV deltog i Kalmarkrigen 1611-13, i Trediveårskrigen 1625-29, der endte med den ydmygende fred i Lübeck, og i Torstenssonfejden, også kaldet Svenskefejden 1643-45. I 1645 blev Danmark tvunget til at indgå Brömsebrofreden (hvor bl.a. Halland blev svensk for 30 år!).

Også Frederik III sloges mod svenskerne. I slutningen af 1650'erne havde Danmark mere eller mindre tabt og kunne strengt taget have ophørt med at eksistere som nation, men nøjedes med at indgå den såkaldte Roskildefred i 1658, hvor Skåne, Halland og Blekinge samt Trondhjems len og Bohus len blev direkte afstået til Sverige. Året efter, 1659, fandt Stormen på København sted, hvor København i sidste øjeblik fik undsætning fra Nederlandene, der ikke ønskede total svensk dominans over Øresund. Under Københavns belejring havde de københavnske borgere i højere grad end adelen stået kongen bi, og ved noget, der nærmest kan sammenlignes med et statskup, fik kongen gennemført et systemskifte og indførte enevælden i 1660. Den egentlige lovgivning herom kom dog først med Kongeloven i 1665, hvor vintappersønnen Peder Schumacher Griffenfeld stod bag. Samtidig blev adelens magt indskrænket, og kongen kunne friere adle, hvem han ville. På denne måde blev det lettere for fx velhavende borgere at opnå adelig rang.

Den ydmygende Roskildefred lod ikke Frederik III i ro. Besiddelserne på den anden side af Øresund skulle genvindes, i alt fald for Skånes vedkommende. Danmark forberedte sig ved at indgå en forsvarstraktat med Nederlandene 1673. Nederlandene, der i 1672 var blevet angrebet af Frankrig, der igen var allieret med Sverige, var nemlig interesserede i en nordlig allieret. Danmark kunne 1675 med held sætte et angreb ind mod svenske besiddelser i Forpommern i Tyskland. Griffenfeld prøvede uden kongens vidende samtidig at pleje de franske forbindelser for ikke at skaffe Danmark en fjende yderligere. Da kongen fik det at vide, lod han Griffenfeld fængsle marts 1676. Om sommeren erobrede Danmark Gotland og indledte angrebet på Skånelandene. I begyndelsen sejrede danskerne, godt hjulpet af snaphanerne ("gøngerne") og af fremherskende utilfredshed med svenskerne i den brede befolkning i Skåne, Halland og Blekinge. Fra sommeren 1677 vendte krigslykken til lands, mens Niels Juel splittede den svenske flåde i Køge Bugt. Til sidst blev det dog Frankrigs Ludvig XIV, der mere eller mindre dikterede en fredsftale. Slutfacit blev, at Danmark skulle opgive alle erobrede områder. Efter 4 års langstrakt og udmarvende krig var alt således tilbage til det gamle, kun var Griffenfeld styrtet.

Kunstnerne og samfundet

Endnu i 1600-tallet var synet på kunstneren meget forskelligt fra det kunstnersyn, som vi har arvet fra romantikken, hvor den ægte kunstner opfattes som et geni, et udvalgt menneske, der i sin digtning kunne redegøre for kærlighedens, livets og dødens store sammenhænge, et kunstnersyn, som på sin vis stadig er fremherskende. I 1600-tallet, derimod, blev kunstneriske frembringelser, hvad enten der var tale om musik, maleri, skulptur eller digtning, stadig først og fremmest betragtet som håndværk. Den enkelte kunne være mere eller mindre dygtig til sit fag, men mere eller mindre gudbeåndet gnist eller inspiration talte man ikke om. Digteren kunne dog i sit værk give mennesket en anelse om den guddommelige plan bag denne verdens fremtrædelsesformer.

Der var heller ikke, hvad vi i dag forstår ved et frit marked for kunstneriske frembringelser. Kun bogtrykkernes skillingstryk flød, underkastet markedskræfternes frie spil. Alle bøger, der blev trykt i Danmark, skulle have et *imprimatur*, dvs. en kongelig tilladelse til trykningen. I praksis var det dog universitetets teologiske professorer, der læste manuskriptet til bogen igennem og godkendte eller afviste den. Håndskrevne arbejder og afskrifter af disse kunne derimod cirkulere mere eller mindre anonymt i forskellige kredse.

Mulighederne for at kunne leve af at skrive var således små. Ville man være digter, måtte man helst have enten formue, embede eller en mæcen i ryggen. Man kan naturligvis finde enkelte undtagelser i form af salgssucceser, fx toldereren Søren Terkelsens "artige och lystige ny verdslige Viser", som der står på titelbladet til hans *Astree Siunge-Choer. Første Snees*, 1648, hvis indtagende, især tyske melodier var med til at gøre værket meget populært.

De ringe økonomiske muligheder afholdt dog tilsyneladende ikke nogen fra at digte. Men de var til dels bestemmende for, hvad der blev digtet, og navnlig for, hvad der blev trykt. 1660 havde Frederik III indført enevælde og arvekongedømme efter fransk mønster. I den anledning blev der digtet ikke så lidt, både på dansk, tysk og latin, det meste overordentlig skamrosende. Kritisk digtning så man derimod ikke meget til. Det kunne betyde anklager for majestætsfornærmelse eller landsforræderi, hvis man offentligt satte spørgsmålstegn ved kongens, regeringens eller embedsmændenes arbejde eller styreformens berettigelse. Fortabelse af stilling, hvis man var offentligt ansat, var også en strafmulighed. I praksis var der således også censur på ikke-trykt materiale, som fx en håndskreven smædeviser. Kunne det bevises, hvorfra den stammede, stod forfatteren til straf. Og generalfiskalen (den øverste

statsanklager) kunne til enhver tid kræve husundersøgelse og beslaglægge, hvad der passede ham. Forsigtige mennesker holdt derfor deres eventuelle kritik inden for en meget snæver kreds. Men forsigtighed hørte ikke til Worms stærke sider.

Tidens litterære stil

Litterært kan man sige, at der sideløbende eksisterede flere smagsidealer. Man finder i adelens mange håndskrevne visesamlinger fra 1600-tallet gamle folkeviser (ballader) side om side med prunkløse lyriske kærlighedsviser og åndelige sange, fx beregnet til hjemmeandagt.

Skillingstrykkene afspejler samme smag. Men i århundredets senere halvdel søgte en del af digterne med inspiration fra Tyskland at skrive i en artistisk forfinet stil, der med opbydelsen af en lang række af den klassiske retoriks stærkeste virkemidler med svulst og pomp og pragt udtrykte helt nye idealer for digtekunsten. Danske litteraturhistorikere taler om indflydelse fra den 2. schlesiske skole i Tyskland. Også den samtidige, især sydeuropæiske, malerkunst lagde op til storladne overdrivelser: voldsomme kropsbevægelser, dybt perspektiv og et sandt galleri af klassiske guder og allegoriske væsener. Nogle værker af salmedigteren Thomas Kingo, både salmer og hyldestdigte til den kongelige familie, giver gode eksempler på den tunge, danske barokstil (se fx Kingo: *Samlede Skrifter*, bd. II, s. 147-148).

Biografi

- [Studieår og brødløshed](#)
- [Den fornærmede stedsøn](#)
- [Præstekald i Viborg \(Gråbrødre\)](#)
- [Fængsling, dødsdom og landsforvisning](#)

Jacob Worm blev født 1642 i Kirke Helsing på Vestsjælland som søn af den lokale præst, Peder Worm. Jacob nåede skolealderen under svenskekrigene, hvor skolegangen på Sjælland på grund af den svenske besættelse generelt var noget uregelmæssig. Ud over hvad han kunne lære i Slagelse Skole, blev han undervist af sin far, som læste en del med ham og stimulerede hans udprægede sprogbevægelse. Jacob var ikke ret gammel, da han mistede sin moder, og i 1648 giftede faderen sig med præstedatteren Sille Lambertsdatter Balkenborg (ca. 1625-70), med hvem han fik yderligere en søn og tre døtre.

Studieår og brødløshed

Inden Worm overhovedet nåede universitetet, beherskede han græsk, latin og hebraisk i en sådan grad, at han til immatrikulationen 1663 på Københavns Universitet havde skrevet hyldestdigte til biskop Hans Svane på alle tre sprog.

1666 blev han teologisk kandidat, hvormed han fagligt kvalificerede sig til et præsteembede, og 1667 tog han den teologiske magistergrad.

På universitetet deltog han tilsyneladende ivrigt i de mange disputationshandlinger, der dengang fandt sted. Hans flid og begavelse var uomtvistelig, og med en enevældig monark, der kunne begunstige, hvem han ville, kunne Worm måske forvente, at han kunne gøre sig så heldigt bemærket, at vejen til endog et godt embede ville stå ham åben efter endt eksamen.

Fagligt spredte han sig over mange fag. I årene 1665-68 kom en lang række trykte småafhandlinger om teologi, filosofi og naturlære, det sidste især inspireret af den franske

filosof Descartes' (1596-1650) fysiske teorier. Disse disputatser (over 20!) havde alle henvisninger eller forbindelser til enevældens mænd, men gav tilsyneladende ikke afkast i form af penge eller lovning på ansættelse.

Da han havde taget den teologiske kandidatgrad, manglede han blot at blive et år ældre, førend han som 25-årig (mindstealderen for præster dengang) ville være klar til *de 3 k'er*: krave, kald og kone. Men sådan skulle det ikke gå.

I begyndelsen bejlede Worm til Frederik III's gunst. Bl.a. ved hjælp af to store (utrykte) disputatser fik han nemlig kongen til at fatte interesse for sig. Worm prædikede desuden flere gange for ham på latin, og 1669 fik han lovning på det teologiske lektorat i Viborg. I denne periode havde han åbenbart så megen tillid til, at det var ad den vej, han skulle videre, at han tilsyneladende ikke forsøgte andre muligheder. Han stod derfor uden fremtidsudsigter, da kongen døde 1670.

Allerede under Frederik III havde den politiske scene været præget af Peder Schumacher. Også Christian V havde et øje for vintappersønnens kvalifikationer, og han adlede ham året efter sin tronbestigelse under navnet Griffenfeld (1671). Griffenfeld havde da næsten tiltaget sig en konges magt og var ofte den, der delte embeder ud - gerne som resultat af erkendtligheder eller familieskaber. Worm kunne ikke påberåbe sig nogen af delene og søgte derfor i smigrende digte at skabe positiv opmærksomhed omkring sin person. Da dette mislykkedes, slog han over i satiriske angreb. Når han angreb, var det dog oftest som teolog, ikke som politisk kritiker. Fx gik hans angreb på Griffenfeld mest på dennes ugudelighed og på nepotisme i forbindelse med besættelser af præstekald, såkaldt simoni. Kammerateri ville vi nok kalde det i vore dage. Griffenfelds mere politiske side kom Worm knap nok ind på, til trods for at Griffenfeld moderniserede mangt og meget i statsapparatet.

Den fornærmede stedsøn

Vi har ingen digte fra Worms hånd eller andre kilder, der kan give indtryk af hans barndom og ungdom.

Efter at Peder Worm var død 1668, ægtede Jacob Worms stedmoder, Sille Balkenborg, i 1669 sognepræsten i Slangerup, Thomas Kingo (1634-1703), den senere berømte digter og biskop over Fyn. Det har næppe været nemt for den ærgerrige, men på dette tidspunkt arbejdsløse Worm at skulle anerkende den ringere uddannede Kingo som sin sociale overmand. Worm havde allerede 1667 taget den teologiske magistergrad, mens Kingo ved giftermålet blot havde sin teologiske embedseksamen. Dertil kom, at Kingo som sognepræst blev Worms foresatte, da Worm 1671 blev rektor i Slangerup. Rektoratet i Slangerup stod slet ikke mål med Worms ambitioner, men var dog bedre end ingenting. I 7 år sled han i denne lille, treklassede latinskole med de 'uvillige sjæle'. Samtidig måtte han gøre degnetjeneste for Kingo i Slangerup Kirke. Det har givetvis ikke passet ham!

Misstemningen mellem Worm og Kingo gav sig udslag i den litterært berømte pennefejde om Kingos kalot (se afsnittet "Forfatterskabet").

Præstekald i Viborg (Gråbrødre)

Frederik III's død 1670 fik tilsyneladende Worm til at rykke langt ned på ventelisterne til det teologiske lektorat i Viborg, som han ellers havde fået lovning på. I øvrigt skulle embedets indehaver dø eller trække sig tilbage først. Christian V fratog desuden lektoratet en del gods,

der blev udlagt til ryttergods, hvilket betød, at en del af lektoratets tidligere indtægter ikke længere skulle gå til kirkelige lønninger, men til kongens rytteri. November 1676 søgte Worm om at blive kapellan ved den lille Gråbrødrekirke i Viborg hos hr. Anders Christensen Achton. Samtidig skulle han have ret til at overtage Gråbrødrekaldet, når pastor Achton døde. Når hr. Anders blev for svagelig, skulle Worm desuden både forsørge ham, hans hustru og datter og varetage præstens embedsforpligtelser. Hr. Anders døde allerede maj 1677, så allerede dette år blev Worm indsat som præst i dette beskedne Viborgkald.

September samme år giftede Worm sig med den 16 år yngre præstedatter Abel (Abild) Andersdatter Achton (1658-1710), et led i hele arrangementet omkring præstekaldet ved Gråbrødre. Såvel en sådan aldersforskel som forsørgelsesaspektet var ganske almindeligt dengang. Hjemmet bestod således af tre personer: Jacob, hustru og svigermoder. Set med vore dages øjne kunne det være en sprængfarlig kombination, men når man ser på de digte, som handler om det nære, og de bønskrifter, hvori begge kvinder omtales, får man indtryk af mere varme følelser mellem svigermoder og svigersøn end de sædvanlige familiære forpligtelser dengang skulle kunne give anledning til. Abel og Jacob fik en datter, der døde som lille, og senere endnu en datter.

Fængsling, dødsdom og landsforvisning

Mens de private satirer mod Kingo havde været ligegyldige for styret, blev Worm først interessant for en større kreds, da han angreb statens embedsmænd og den fejlslagne strategi i Den Skånske Krig.

Kongen greb dog først ind i 1680, da Worm med den anonyme disputats *Idola Jeroboami* (JWS I 182-257) ikke blot angreb kongen for at have tilranet sig kirkegods, men også for hans illegitime forhold til grevinde Sophia Amalia Moth. På trods af dronningen levede kongen åbenlyst sammen med den smukke Sophia Amalia, som han havde gjort til grevinde, og med hvem han havde flere børn. Dette angreb var så meget mere skæbnesvangert for Worm, da hans overordnede, biskoppen i Viborg, Søren Glud, var gift med grevindens søster. Ud over digtet gav Worms misbilligelse sig udslag i, at han ved de fine middage i byen nægtede at skåle for grevindens børn, som han ligefrem kaldte horeunger. Digtet cirkulerede hurtigt i mange afskrifter, og mistanken faldt på Worm som forfatteren.

Generalfiskalen, dvs. den offentlige statsanklager, krævede husundersøgelse. Worm undskyldte sig med, at han skulle skrive prædiken, overdrog sine nøgler til embedsmændene og sad hele dagen på sit studerekammer. Der blev da heller ikke fundet kompromitterende materiale. Historien går ellers, at Worm næste dag i sin prædiken indflettede historien om Rakel, der havde skjult sin fars husguder under den kamelsaddel, hun sad på, da hun sammen med sin mand, Jakob, flygtede fra sin far, Laban (1. Mos. 31,19-20; 31,35). Embedsmændene forlod straks kirken og undersøgte Worms skrivebordsstol, der viste sig at være nærmest polstret med satirer. Generalfiskalens egen indberetning anfører dog, at man ikke fandt noget ved ransningen.

Ikke desto mindre kom det til forhør, en del af Worms papirer blev trods alt beslaglagt, og Worm indviklede sig i en række selvmodsigelser og dømtes først ved en gejstlig ret fra *kjole og krave*, dvs. han mistede retten til at være præst. Siden kom han for den verdslige øvrighed og blev dømt til tab af *ære, liv og gods*. Til sidst fik han hjælp fra uventet side, nemlig af sin unge hustru og af sin sted-stedfader, Kingo. Kingo havde på Worms opfordring skrevet et digt, der skulle fungere som bønskrift for Worm. Digtet sammenlignede kongen med kong David, som tilgav Simei, der havde forbandet ham: "SEe der, hvor *Simei* sig om i Støvet velter" (Kingo:

Samlede Skrifter, bd. I, s. 105, se også 2. Sam. 19,16-23). Trods sin fortvivlede situation kunne Worm ikke lade være med at tage til genmæle over for Kingo: "Du est ej *Simei*, som sig i Støven velter" (*JWS* I 328). Samtidig forfattede han en række bønskrivelser til såvel kongen som til ægte og uægte prinser, ja sågar til den tidligere forhåned kongelige elskerinde, grevinde Sophia Amalia Moth. En del af bønskrifterne lod han overbringe personligt af sin unge hustru, der var rejst til København for at støtte og hjælpe sin mand.

Worm slog under forhørene på, at hans satirer var fri digtning, ikke skandskrifter, samtidig med at han fastholdt, at han var et sandhedsvidne. Hvad enten det nu var hans ydmyge skriverier eller hans hustrus medynkværdige skikkelse, der gjorde udfaldet, endte sagen 1681 med, at han blev delvis benådet og i stedet deporteret til Trankebar, hvor han døde o. 1693 efter at have virket som præst fra o. 1685.

Forfatterskabet

- [Kalotfejden](#)
- [Griffenfeld](#)
- - [De sure rønnebær?](#)
 - [En forgyldt karriere](#)
 - [Højt at flyve, dybt at falde](#)
- [Kongen](#)
- [Supplicationer](#)
- [Proces og afskedsdigte](#)
- - [Allerunderdanigste bønner](#)
 - [Kingo kan bruges](#)
 - [Grevinden kan også bruges](#)
 - [Et gribende farvel](#)
- [Tematisk sammenfatning](#)

I Worms ungdom var det især de lærde disputatser, der dominerede hans forfattervirksomhed. De var alle, som kravet var dengang, på latin, og deres emner faldt inden for filosofi, teologi og naturlære, fx om lysets natur. Her er han, som nævnt i biografien, dybt afhængig af Descartes.

Størsteparten af det skønlitterære forfatterskab er på dansk og på vers. Det sidste er typisk for 1600-tallets digteriske frembringelser, hvor fx nyere prosafiktion dårligt nok kan siges at eksistere; kun middelalderens folkebøger lever trøstigt videre i genoptryk på genoptryk. Den fængslede kongedatter Leonora Christina (1621-98) skrev ganske vist i fængslet i Blåtårn (1663-85) på sine memoirer i karakterfuld prosastil, men de blev først trykt 1869.

Det falder naturligt at dele Worms skønlitterære forfatterskab i to dele: den overdrevent rosende og den overdrevent kritiserende. Den gyldne middelvej mellem hyldestdigtet, æresdigtet og bønskriften på den ene side og satiren på den anden eksisterer stort set ikke for Worm. Kun enkelte meget private digte til den nærmeste familie falder uden for denne opdeling og rummer en inderligere følsomhed. Dertil kommer omkring en halv snes digte, hovedsagelig lejlighedsdigte, der ikke lader sig gruppere samlet.

Formmæssigt er det karakteristisk, at Worm i hyldestdigtningen hovedsagelig anvender barokkens versemål par excellence, aleksandrineren, der tungt og værdigt på pompøs vis kan hylde og ære personer og gerninger. Ikke uden grund kaldes aleksandrinerne i samtiden også for *heroiske vers*. I satiren, derimod, benytter han oftest kendte melodier, enten fra salmer eller fra verdslige viser.

Jacob Worm,

De to temaer, der ellers fylder størstedelen af samtidens digte, kærligheden (gerne i hyrdeforklædning) og gudsforholdet (salmerne), kommer Worm stort set ikke ind på.

Satiren falder i to store grupper, den private satire og den politiske satire. I den private satire, der først og fremmest retter sig mod sted-stedfaderen, Thomas Kingo, er der ikke megen grund til ikke at sige navnet ligeud, mens Worm bruger navneomskrivninger i den politiske satire. De er dog som regel lette at gennemskue, fx Kragen = Kragh; Bjælken = Bielke, Skomager = Schumacher, etc. Det er for det meste ydre begivenheder, der fremkalder satiren, der er karakteristisk ved at være personlig, ikke almen (fx i modsætning til den senere Holbergs).

Kalotfejden

Den såkaldte kalotfejde mod Kingo fra årene 1669-70 er en rendyrket personsatire, netop ikke idésatire eller moralsk satire. Baggrunden skal findes i noget så banalt som etiktestridigheder. Worm var magister i teologi og i venteposition til et teologisk lektorat i Viborg. Men han havde en meget lidt prestigefyldt stilling som rektor og degn i Slangerup. Kingo var kun almindelig teologisk kandidat, men til gengæld sognepræst og Worms tilsynsførende og overordnede. Hvem skulle være den første til at hilse, når de mødte hinanden i Slangerup og omegns offentlige rum? Socialt set var der ingen tvivl om, at Kingo havde ret til at forvente, at andre først tog hatten af for ham. Men Worm må i den grad have følt ubehag ved at skulle tage hatten af for Kingo, der i øvrigt både bar hat og kalot (en halvkugleformet underhue, som man kunne have på under en almindelig hat, og som man kunne varme et eventuelt skaldet hoved med, også inden døre).

Worm kaster sig direkte ud i problematikken:

Jeg veed en *Calot*,
En Geistlig at bære, hand nylig har faaet,
Hun sidder paa Toppen hans Hoved saa fast,
Hand kand dend for ingen aftage med Hast,
Hun varmer hans Pande, det gjør ham saa got,
At bære *Calot*.
(JWS I 3)

Gennem 10 strofer hudfletter Worm nu Kingo og hans forfængelighed, opblæsthed og drikfældighed. Alle strofer ender på en kort linie med ordet *Calot* (kalot) til sidst, rimende på den foregående linie. Om Kingos hang til flasken og krobesøg lyder det:

Thi Halsen hand fylder med Øl og med Viin
I [Kroeret] hand ligger saa fuld som et Sviin
(JWS I 4)

Digtet kulminerer med:

I [Kroeret] gak,
Giv Konen *Caloten*, og sig hende Tak!
Hun giver dig Brændviin saa meget igien,
Som du kand fortære til Morgen, min Ven!
Du est jo en Stømper, og ingen Jorddrot,
Kast bort din *Calot*.

Gak aldrig dermed!

Jacob Worm,

Men gjør dig en Fluesmek deraf vel breed,
Og naar du i [Kroeret] har drucket dit Øl,
[Tag vand i Calotten, og Halsen i skiøll,]
Og om du om Natten behøver en Pot,
Da brug din *Calot*.
(JWS I 5)

Kingo lader ikke udfordringen ligge, men svarer i samme versemål, hvor de næstsidste linier alle rimer på sidstelinien: "Hundsfot", dvs. tævehundens kønsorganer, der på denne plads i verset har erstattet ordet *Calot*. Allerede her er Kingo altså langt grovere end Worm. Derudover har Kingo søgt at returnere strofe for strofe, idet han ofte bibeholder fx rimord og ofte også opbygningen og en del af ordvalget i formuleringerne. Samtidig lader han som om, han ikke er klar over, hvem der har skrevet visen: "For Resten, jeg kiender Dig icke Ditt Pak" (Kingo: *Samlede Skrifter*, bd. I, s. 103).

Når Kingo bliver drillet med, at han er skaldet og derfor må bære kalot for at varme issen, svarer han igen med samme mønt og gør nar af Worms paryk, samtidig med at han lader Worm være ligeså drikfældig, som han selv blev skildret:

Du varst i Betryk,
Om du icke havde dend Spanske *Paruck*,
Der kunde bedecke dit skallede Sviin,
Som mæsker dig daglig med Øl og med Viin,
(smst., s. 102)

Hvor Worm kunne mene, at Kingo ikke havde noget at prale af rent afstammingsmæssigt, giver Kingo igen af sammen skuffe. Kingo slår her også ud efter Worms venner, hvoraf der formentlig har været en del i Slangrup og omegn: De er rene opkomlinge:

Du est kun en Kløer,
En Hyrde, som nyligen vogtede Søer,
Din' *Noder* og *Moder*, din Sæde og Gang,
Har været blant Hæste og Stude i *Rang*
Men nylig fra Stalden opkrøben til Slot,
Du lumpen Hundsfot.
(smst., s. 103)

Og Worm svarer igen. Hans kontrasvar til Kingo har også rim på "Hundsfot" - og selvfølgelig igen på kalotten. Derudover tager Worm som Kingo strofe efter strofe, laver endnu lidt om på den og får således kastet de fleste af Kingos angreb tilbage mod ham selv. Worms svardigt kulminerer med at true med at fortælle endnu usagte ting, fx om en pige, Kingo i sine unge dage havde gjort gravid:

Men tier du ej,
Da skal jeg dig viise en slemmere Vej,
Du skalt icke slippe med hemmelig Spot,
Men alle skal kiende du est en Hundsfot,
Dit Rygte, som Kuchens er tegnet paa Slot,
Du lumpen Hundsfot!
(JWS I 8)

Gøgen lægger som bekendt sine æg i andre fugles reder. Oven på disse udfald foretrak Kingo at tie.

For Erik Sønderholm, der har udgivet og kommenteret alle Worms digte og skrevet en doktordisputats om Worm (se Bibliografien), er Worms kontrasvar et af højdepunkterne i Worms digtning, der viser Worms evne til at vende modpartens angreb og til at udnytte et eksisterende versemål. I den danske salme- og melodihistorie er det nu kendt fra melodien til Kingos "Far, verden, far vel" ("Keed af Verden, og kier ad Himmelen") (Kingo: *Samlede Skrifter*, bd. III, s. 214).

Griffenfeld

I forhold til Griffenfeld kan man sige, at Worms digtning bevæger sig gennem tre stadier. Først er Worm den ydmyge og underdanige klient, men da han tilsyneladende ikke opnår noget ved dét, slår han over i den modsatte grøft og demonstrerer et næsten fanatisk had til Griffenfeld. Efter Griffenfelds meget dramatiske nedtur må Worm erkende, at meget af det, han havde lastet Griffenfeld for, ikke var blevet bedre efter Griffenfelds fald. Det var det politiske system som sådan, der var dadelværdigt, ikke kun personen.

De sure rønnebær?

Worms første digt mod Griffenfeld er "Gud og Belial" fra o. 1674. Visen er formet som en 48 strofer lang dialog mellem en teolog (der repræsenterer Gud) og en politiker (der repræsenterer Belial, dvs. Djævelen). Den handler om simoni, dvs. protektionisme eller bestikkelse i forbindelse med besættelse af kirkelige embeder.

En stor del af Worms digte er affattet til melodier, der dengang har været kendt fra skillingsviser og lign. En melodi, som Worm har benyttet til to meget forskellige digte, er "Ach Fairfax", der danner det melodiske grundlag for visen om "Gud og Belial", og som Worm langt senere har benyttet til det meget personlige digt om "Tvende æcte personers bedrøvelige atschillelse" (*JWS I 344*, se også nedenfor).

Metrisk er det interessant, at hver person nærmest taler i hver sit versemål, som dog tilsammen udgør en hel melodi. Nils Schiørring beskriver i *Det 16. og 17. århundredes verdslige danske visesang*, bd. I, 1950, s. 388-389, melodien som "en dobbeltmelodi, der forholder sig som dans og efterdans i lige og tredelt takt". Melodien kan føres tilbage til 1649, samme år som den oprindelige engelske tekst blev til. Teologen taler i rimede 6-fodsjamber (som aleksandrineren), mens politikerens rytme er i letløbende rimede anapæster med jambisk optakt.

Hovedtanken i "Gud og Belial" er, at den ikke ukendte gud Mammon er blevet hovedguden:

27. *Theol.*

O Væ! o Væ! det land hvor guld Har Regiment
Og penge dronning er, der er Guds frygt forvent
En penge-gierig Siel med Satans Jern er brent.

28. *Polit.*

Guds Kirker og altar Jeg setter paa spil,
Til Kiøb kand erlangis det Kald som mand vil,
For hundred' *ducater* og fleere der til.
(*JWS I 33*)

I Worms øjne burde den sande politiker være et menneske, der sætter Gud højere end

Jacob Worm,

Mammon, men sådan er virkeligheden ikke:

30. *Polit.*

Mit hierte dog holder Guld-klumpen for Gud,
Med guld kand Jeg giøre paa festning it brud,
Guld agter Jeg høyer' end Guds ord og Bud.
(JWS I 33)

Hertil må teologen nødvendigvis svare:

31. *Theologus.*

U-lykkerss Kilde-brønd er guld og gierighed,
Som har saa mangen siel fra himlen styrted ned,
Slig penge u-kruds raad groer i hvert hierte-bed.
(JWS I 33)

Man kan ikke andet end beundre Worms evner for ubesværede og letløbende rim, ikke mindst da versemålet ikke er specielt let. De mange ordsammensætninger er typiske for tiden.

Det meste af digtet er som ovenstående holdt i generelle vendinger, men i strofe 25 kan den vågne læser måske nok gætte, hvem fuglen er. Allerede i strofe 2 var politikeren blevet betegnet som ateist, en beskyldning Worm ofte rettede mod Griffenfeld. Senere lyder det:

25. *Theol.*

Ey nogen fugl er sat saa høyt på bierg og field,
At Skiøtten Jo paa dend kand giøre skud og smeld,
Saa kand og Verdens barn forlise snart sit held.
(JWS I 33)

Mon ikke her er tale om en grib eller grif, så vi har en Griffenfeld?

Digtet ender lidt brat efter de 48 strofer, uden egentlig pointe eller konklusion. Dette kan hænge sammen med, at det er bygget op efter et additionsprincip, hvor den ene strofe så at sige tager den næste med sig. Visen kunne - som Worms fortørelse - være blevet ved.

En forgyldt karriere

"Baads-Mends ære-digt om den Gyldene Win-tapper-svend" fra 1674 handler helt tydeligt om Griffenfelds bror Albert Schumacher, der blev adlet under navnet Gyldensparre. Ved første øjekast kan det ligne et af tidens mange hyldestdigte, formet som det er i denne digtforms mest anvendte versemål, aleksandrineren. Worm skriver om, hvordan Albert, der hverken har eksamen eller administrativ eller militær uddannelse eller erfaring, når helt til tops i søadmiralitetet. Albert bliver tilmed gift med en søsterdatter til admiralitetsråden, hvilket næppe har mindsket hans karrieremuligheder. Hvor det i dag er pigens stilling som handelsvare, der kan forekomme problematisk og mandschauvenistisk, er det ikke dér, Worm sætter ind med sin kritik. Satirens teknik nærmer sig her skamrosens:

Blant slige *Nobel* Mend og kaarne Rigens piller,
Er nylig indsat een, som hart ad Mester spiller
J lærdom, Sprog og dyd, i krigss forfarenhed:
[...]
J lærde Skrifter er hand een forfaren Mand,

Jacob Worm,

Mefferti opus [jf. *JWS* II 48] Var ham stedse udj haand. [dvs. han ynder at spille kort]
(*JWS* I 37)

På overfladen ser det jo tilforladeligt nok ud, men når det tilsyneladende lærde værk blot er et kortspil, er det knap så lærd en beskæftigelse.

Worm skåner ikke sine læsere for ordspil, hverken på navnet eller på Alberts tidligere bestilling, hvilket nu er helt i tråd med tidens litterære mode:

Ham Holmens Maler har forgyldet op og nedre,
At ingen veed hvad træ i *Gylden Sparre* er,
Thi hand er blank og hvid, som kalcket væg af leer
O lee! O lee! vor pen, nu denne *Gylden Sparre*
Har ogsaa faaet sin Rang blandt andre verdslig Narre
for vin at tappe ud, og baande tønder tæt
(*JWS* I 38)

Concetti, som den slags ordspil også kaldes, var meget anvendte i digte, der handlede om navngivne personer, ikke engang kongen kunne gå fri. Fx eksisterer der digte i hobetal til Frederik III, der taler om, at han var frede-rig, dvs. fredselskende.

Højt at flyve, dybt at falde

"Lychens ubestandigheds Speyl" er skrevet 1678 efter Griffenfelds fald til den åbenbart sørgelige melodi "Jeg ved saa rig en Ridder". Den er formet som en fugleallegori, men rummer også henvisninger til 3. Mos. 11,13-19, der handler om rene og urene fugle. At mange af fuglebenævnelserne så samtidig rummer allusioner til andre af kongens embedsmænd, er blot et led i de mange ordspil, concetti, Worm næsten ikke kan lade være med at strø om sig med.

Hvor Worm tidligere kunne harcelere over Griffenfelds embedsmisbrug, kan han nu se, at Griffenfeld hverken var værre eller bedre end andre.

Griffenfelds oprejsning og storhed skildres således, idet kongen betegnes som ørnen og gribben selvfølgelig er Griffenfeld:

Jeg gich mig udi schofven,
At høre fugle-sang,
Der var en *Grib* J hofven,
Som hafde ypperst rang,
Thi *Ørnen* ham ophøyet,
Hand snæret blef paa fugle-fang
Oc udi buur indføyet.
(*JWS* I 93)

Men de andre 'fugle' er misundelige:

De spraglet lychens fugle
Sig væned for den Grif, [vænede, dvs. klagede sig, jamrede]
De hyled som en ugle
J dieris gandsche lif,
At *Ørnen* ham saa prydet,
de ynschte; Herre Gud du gif,

Jacob Worm,

Hans blod det var udgydet.

[...]

J *Ørnens* lunde grønne,
var *Griben* højest act,
Blant andre fugle schiønne
(JWS I 95)

De andre fugle angriber gribben:

Paa *Griben* alle klaged,
de gaf ham an af nid oc had,
Sligt *Ørnen* dog mishaget.

De gaf ham an for laster
Mod højest Øfrighed,
Hans naade de forkaster,
Thi *Ørnen* blef ham vred,
de Herre-verch angifver,
der J sig *Griben* schyldig veed,
En fangen fugl hand blivfer.
(JWS I 97)

For Worm bliver Griffenfelds skæbne også et eksempel på barokkens vanitastanke: Alt er forgængeligt (en snubleklode er både en bold, der triller rundt og rundt og samtidig et billede på jorden):

O lychens snuble-klodde,
O verdens slibrig grund!
Lychsalighedens odde
Staaer ey [som] berg oc lund,
Men hadstelig nedfeldes,
Der *Ørnens* øye tog et blund,
Maae *Griben* ofverveldes.
(JWS I 98)

Og andre kan tage ved lære af Griffenfelds eksempel:

Ach! vil i eder Speyle,
J som her staaer om kring,
Jêr kand oc lychen feyle
Omschiønt hun gaaer i spring,
Hun snarlig kand bortflytte
Lychsalighedsens ære-sving
Staaer ey paa marmor stytte.

Kongen (eller ørnen) holdes hele tiden fri fra skyld, og Worm, der kalder sig iritsken (dvs. en irisk, en fugl af finketypen), ender med at gå i forbøn for såvel ørn som grib:

Lad ey din Naade fare
Mod *Griben* nu half død,
Guds Engle dig bevare
Fra vaade, fald oc nød,
Jeg *Iritsken* saa sucher:

Jacob Worm,

Gud *Ørnen* frie fra storm og stød,
Til himlen ham indlucher.
(JWS I 105)

Worm formår således gennem det meste af digtet at holde fast i udgangspunktet: fugleallegorien.

Efter Griffenfelds fald ændrede Worm syn på statskuppet 1660. Han indså, at det var hele systemet, ikke kun Griffenfeld, der havde fejl. Denne holdningsændring giver senere anklagerne mod Worm formodning om, at han stod i ledtog med 'gammeladelen' og tragtede efter at omstyrte det bestående system.

Kongen

Worm begyndte sin opposition mod styret med kongespejlet "Horologium Regium eller Retfærdige og Gudfrygtige *Kongers Seyerverck*", 1675. Det er formentlig inspireret af den hamburgske satiriker Johann Balthasar Schupps (1610-61, præst fra 1649) *Salomo oder Vorbild eines guten Regenten* fra 1657. Det er en kritisk vejledning for fyrster. Måske har også præsten Christen Christensøn Ferrings *Horologium Sacrum. Det er Et Aandelig Sejrverck eller Timeglaß* fra 1633 givet inspiration. Med udgangspunkt i Mikas Bog 3,2-4 får kongen klar besked om, hvad en konge bør og ikke bør gøre, og om, hvorfra kongen har sin myndighed:

Opskriffver, *Konger*, for paa Hiertets *Almanacke*,
Att I for *Kroner* har alleene *Gud* at tacke
(JWS I 171)

Worm får her opfundet det vittige begreb *jus matronatus*, dvs., at mandlige ægtefæller til indflydelsesriges kvindelige slægtninge kan få de bedste embeder:

Vech! Vech! du *Pige*, som oplucker dør for *Peder!*
Du haffver *Systre fleer'*, Jeg veed vell, huad [du] heeder:
Jus Matronatus Jeg till *Kirken* negter dig,
En *Pige-Præst* kand ey *Gud* tiene rettelig.
(JWS I 173)

Noget sådant skal den gode konge naturligvis være imod, ligesom han ikke må fratage kirken indtægter ved at lade midler overgå til ryttergods, her med tydelige mindelser scenen ved Jesu kors (jf. fx Luk. 23,34):

Guds Klæder plyndrer du, og *Kiortell* Hans affdrager,
Om *den* saa *kastes Lod*, som *Strids-mend* dett behager,
Dett, som till *Alter-Bog* og *Bibel* fordum laae,
Till *Sadell*, *Degn*, *Pistol*, till *Rytter-Hest* maae gaae.
(JWS I 174)

Også kirke og retssystem får et par ord med på vejen:

Fast sammenknytte skall, *Rættferdighed* der boer
Og kysser *Sandhed*, som i *Rættens* Haffve groer -
Still *Rættens* *Seyerverck!* Vri *Sandheds* *Himmel-Viisser!*
Alt effter *Biblens Pool*, at mand ey [ret] forliisser,
Recess og *Ordinantz* er *vidimer't Copie*

Jacob Worm,

Aff *Guds Ords Rettesnoer paa Jesu Sandheds Stie.*
(JWS I 175)

Her kan man også lægge mærke til den raffinerede brug af ordene ret, retfærdighed og rettesnor og se de mange begreber, der ved samme begyndelsesbogstav (s- eller r-) yderligere er med til at sammenknytte meninger.

Det er forståeligt, at en så ligefrem kritik af kongens og hans dispositioner indgik i generalfiskalens materiale mod Worm.

Supplicationer

En supplikation er en form for tiggerbrev, der kan bede om fx job, penge eller nåde. Supplikationer spiller en stor rolle i et samfund, hvor det i højere grad er forbindelser end forstand, der afgør en persons skæbne. Digtet "Til Gyldenløve" fra oktober 1680 er henvendt til kongens halvbroder, Ulrik Frederik Gyldenløve, der var statholder i Norge og også på andre måder en magtfuld person. Det handler om fratagelsen af præstekaldet Nørbeek (Viborg), som Worm ellers af Frederik III havde fået lovning på allerede 1669. Det er naturligvis skrevet i de ærværdige aleksandrinere og kan ses som et eksempel på, at Worm - når det gjaldt - sagtens beherskede barokkens prunkstil. En spillet på kontrasterne mellem de magtfulde kongelige og den stakkels Jacob (med dertil hørende bibelske associationer) giver Worm rige muligheder for at optræde overordentligt ydmygt:

Jeg ligger ned i Støv midt for din Naade-Throne
Du Dyders blancke Speil og Førsters Ære-Krone
(JWS I 295)

Digtets bærende idé er naturligvis et spil på Biblens historie om Jacob og Laban fra 1. Mos. 28,5 ff., hvor Worm gør sig selv til 'Jacob' i forhold til den mægtige Laban:

Jeg *Jacob* er forfuldt af *Labans* Skade-Tropper
Hver Naadens Vey og Vern for mig de gierne stopper,
(JWS I 293)

Worm henviser også i smigrende vendinger til Gyldenløves militære bedrifter:

Din Kampe-varig Roes og Soel skal aldrig blegne,
Tack for hver Seyer-Slag med Fare uden Flugt
Du holdte Dapper [dvs. tapper] Heldt, saa Fiendens Arm blev bugt.
(JWS I 293 f.)

Og Worm kan naturligvis ikke afholde sig fra det ordspil, der kan ligge i at betegne Gyldenløve som en "løve": "Som *Løven* iblandt Dyr, saa vær mig *Løve* huld" (JWS I 294).

Endelig beder Worm Gyldenløve om at gå i forbøn for sig hos kongen, "Gack til Kong *Christian*, tal mig til ævig baade [dvs. nytte]" (JWS I 294), da Worm nu er fattig og venneløs. Worm kan opsummere den hele historie med passende æresprisninger:

Lad mig beholde dog mit [*Nørbeck*] Kalds *Annex*
Gud rive skal da dig udaf U-lycker Sex.
Din Himmel-høye Lov skal over Himlen drive,
Din Æres *Horizont* skal aldrig maalet blive

De mange ydmyge anstrengelser var dog ganske forgæves. Worm fik frataget kaldet ved kongebrev af 16.10.1680.

Proces og afskedsdigte

Allerunderdanigste bønner

I "Allerunderdanigst Deprecation [dvs. bøn om tilgivelse] og affbitt" fra januar 1681 finder man Worms psyke og selvopfattelse udtrykt i en nøddeskal. Det er en bøn om tilgivelse for den majestætsfornærmelse, Worm er anklaget for, skrevet med Worms hånd på stempelpapir, dvs. den slags papir, man anvender til officielle, retslige dokumenter. Som de fleste af hyldestdigtene er det skrevet i aleksandrinere.

Worm beder om nåde, også for hustru og børn (der er dog kun én datter) og mormoders (=svigermoders?) skyld. Selv ikke i dette digt, som Worm helt bogstaveligt har skrevet med livet i hænderne, kan han nære sig for at lufte sin kongstanke, den poetiske frihed:

Ah! min Satyrisch pen i *Simeï* blæk vaar dypped,
Poëtische Licents har u-quems ord Neddrypped
Det iche dog er scheet Udaf en oprørsch aand,
Jeg aldrig greb til pen Med en opsetzig haand.
(JWS I 299)

Kingo kan bruges

Der var løbet meget vand i stranden siden Worms og Kingos sammenstød i Slagelse. Kingo var blevet biskop over Fyns Stift 1677, nogenlunde samtidig med at Worm flyttede til Viborg. Da Worm efter arrestationen 1681 skrev til Kingo, var tonen derfor en ganske anden end otte år tidligere. I "Til Doctor Thomas Kingo" beder Worm i aleksandrinere og ydmyge vendinger Kingo medvirke til en dobbelt benådning for Worm. Han ønsker naturligt nok at få både liv og ære/kald igen.

Worm henviser til familieskabet, men ikke til deres tidligere stridigheder og vil i øvrigt prise Kingo, hvis han hjælper. Men først og fremmest appellerer Worm til Kingos "Skialdre-Kunst", dvs. digterevne, som vil kunne formilde:

Lad nu din Skialdre-Kunst steenhaarde Hierter smelte,
Flint-stive Pander du som bløden dej kand elte
(JWS I 322)

Her viser Worms billeddannende evne sig i fuldt flor: det flinte-stive over for det dej-bløde. Antitesen stiv-blød har fået liv ved sammensætningerne, mens s-lydene i den foregående linie holder dén sammen.

Det lyder måske både underdanigt og naivt, men rummer vel også Worms tanker om, hvad digterkunst i de rette hænder egentlig formår, og er ikke blot en litterær konvention.

Og så alligevel. Da Kingos svar ikke passede Worm, kunne han ikke lade gammelt nag ligge, men måtte absolut igen have luft. I sin reaktion på Kingos digt udbryder han: "Hør Flabmund,

plader-pløes [dvs. sladdermund], og lumpen selvviis gante" (JWS I 328).

Grevinden kan også bruges

Også til den tidligere så foragtede og udskældte grevinde Sophia Amalia Moth retter Worm sine bønskrifter. I "Oplad din Naades Dør Høybaarne *Moth* Grevinde" fra 1681 appellerer Worm i formfuldendte aleksandrinere til hendes menneskelige sider som hjælpsomhed og medynk med hustru og barn:

Husval min Angest Siæl udaf din Mildheds Brønd.
Dit fromme Hiertes Roes mig driver og tilskynder
At ieg bønfalder dig, som alle Mand vel ynder
[...]

Min Hustrues Hierte-Suck o! lad dig gaae til Hierte,
Haf Medynck over os udj vor Siæle-Smerte,
Vort spæde-Unge Barn, med Skrig og Øyne-Flod
Anraaber dig om Hielp, vær os da mild og god.
(JWS I 336)

Worm slår her fuldstændigt om efter tidligere i den grad at have kritiseret grevindens illegitime forhold til kongen.

Disse eksempler viser tydeligt, hvor afhængig Worm var - og enhver anden i samme situation ville have været - af andre menneskers velvilje og eventuelle forbønner. Ingen verbal ydmyg ytring var ham for meget, når han anede en mulighed for at redde sit (og sine nærmestes) skind.

Et gribende farvel

Afskedsdigtet til hustruen, "Tvende ægte personers bedrøvelige atschillelse" er i dialogform til en kendt melodi ("Ach, Fairfax"). Worm havde brugt denne form før til dialogdigtet "Gud og Belial" (se ovenfor), der blandt andet handlede om forskellen på at dyrke Gud eller Mammon. Således kan en kendt melodi bruges til flere formål. Melodien har altså ikke i sig selv kvaliteter, der gør, at den trækker bestemte associationer med sig. Eller også er der tale om et meget bevidst valg fra Worms side, på samme måde som Thomas Kingo digtede salmer til kendte, verdslige melodier for lettere at få menigheden til at synge med på de gudelige tekster.

Her er det ægtemanden, Worm, der taler i aleksandrinere, mens hustruen anvender de kortere linier, firslagsrækker, med tre anapæster med jambisk optakt i hver. Hvor Worm i "Gud og Belial" lod de forskellige rytmiske former afspejle forskellige temperamenter og forskel i moralsk kvalitet, er der her ikke nogen kvalitetsforskel på digtets to personer.

Digtet er ganske gribende. Hustruen søger som han at trøste både sig selv og ham, men er dog berettiget ræd for at stå uden forsørger. (Hun blev i 1694 gift med sognepræsten i Hammel, Mads Rasmussen Thrane, et år efter Jacob Worms død).

Worm forlader sig mere på sin kristne tro, end han før har gjort. Af hans tidligere udfald mod indbildte og virkelige fjender er der ikke mere tilbage:

21. *Manden*.

O Gud forlade dem, som aarsag var her til,

Jacob Worm,

Min siæl den er i klem ved lychens falsche Spil,
Jeg reys fra huus oc hiem, alt som min gud hand vil.
(JWS I 347)

Mod slutningen lyder det:

29. *Manden.*

Far hustru, datter oc far beste moder vel,
Ulycken mig bort-Jog paa bølgens flyde-fiel,
Høy-tvungen Jeg bortdrog ved modgangs størst' uschiel.

30. *Hustruen.*

Jeg følger mit hierte af fædrene-land,
Med such oc med smerte min siæl ofver strand,
Sig lychen forkeerte, Jeg døer for min mand.
(JWS I 348)

Hun afholder sig absolut fra anklager eller bebrejdelser mod Worm (men det er naturligvis også ham, der som digter lægger hende ordene i munden!).

Dette gribende digt skulle blive et af de sidste, der er overleveret fra Worms hånd. På den lange sejl tur ud til Trankebar lykkedes det Worm at få sendt endnu et brev med et digt til hustruen, en "Trøst-Valet till Sin Hoybedrøfued Hustru". Det blev formentlig skrevet på udrejsen på Shetlandsøerne, hvor de har mødt et skib, der kunne tage post med tilbage. På Trankebar var der brevforbud.

Tematisk sammenfatning

Forfatterskabet er som helhed uforståeligt i dag uden mange realkommentarer, og den mere dunkle del rummer måske tilmed hints, hvis samtidsaktualitet og morsomheder vi ikke længere har øje for.

Jacob Worm havde det uheld at leve i en tid, hvor kun de allerfærreste kunne leve af deres pen. Den eneste egentlige undtagelse var Anders Bording (1619-77), der i årene 1666-77 som kgl. hofpoet skrev og lod trykke den kongeunderstøttede og kongestøttende rimede månedsavis *Den danske Mercurius* (Bording: *Samlede Skrifter*, bd. III). Havde Worm haft et andet og mere ydmygt sind, kunne han måske have taget over, da Bording døde. Evnerne, dvs. viddet, blikket for en situation og den hurtige pen, havde han. Men med sit voldsomme temperament og hang til nag og misundelse havde han spærret mulighederne for sig selv for at gå den vej.

Det er karakteristisk for Worm, at langt de fleste af teksterne fra hans hånd ikke blev trykt i hans samtid, men forblev mere eller mindre anonyme og kun eksisterede i forskellige afskrifter.

Worm har en selvforståelse som sandhedsprofet på linie med Det Gamle Testaments profeter, der på Guds vegne revser kongen. Han har formentlig selv opfattet en del af sin kritik af kongen som fuldt ud berettiget, ja faktisk burde kongen som en anden gammeltestamentlig regent være sin profet, Worm, taknemmelig for, at han gjorde kongen opmærksom på forhold, der burde rettes op på.

Worms politiske satire blev til i en periode, hvor enhver kritik af enevælden kunne opfattes - og blev opfattet - som majestætsfornærmelse. Og for dén forbrydelse kunne man blive idømt

dødsstraf. Hans egentlige 'forbrydelse' lå måske i at leve i en tid, hvor et talent som hans ikke havde mange udfoldelsesmuligheder, når det ikke stillede sig på magthavernes side. Kun tilfældigheder, bønskrifter og kongens nåde reddede Worm fra dødsstraffen.

Forfatterskabets efterliv

En af de tidligste litterære omtaler af Worm kan findes i Töger Reenberg's *Forsamling paa Parnasso* fra o. 1696. Det er en rimet oversigt over de digtere, der kunne overtage digterlaurbærrene efter Anders Arrebo. Heri hedder det meget kritisk om Worm:

Han har, foruden Naade,
Fortient at miste Liv og Alt,
I Sted for Laurbær-Blade.
Forbandelse blev lagt paa den,
Som hannem vilde give
Herefter Blek, Papiir og Pen,
Til fleere Vers at skrive.
Og gjør den ikke viiselig,
Der Kniv og Gaffel giver
Til galind Mand, hvormed han sig
I Rasenhed afliver.

(*Töger Reenberg's Poetiske Skrifter. Anden Deel*, 1769, s. 125)

Worm bliver her betegnet som en både gal og rasende, der helt fortjent blev straffet for sin pens udgydelser, mens der ikke levnes hans digterevene nogen ros.

Senere kommer et af de første spæde forsøg til en egentlig dansk litteraturhistorie, nemlig Rasmus Nyerup & Knud Lyhne Rahbeks *Bidrag til den danske Digtekunsts Historie, uddragne af Forelæsninger holdne over dette Æmne i Vintrene 1798-1800*, bd. III, 1805. Den rummer følgende langt mere diplomatiske karakteristik af Worm:

"Her [i Viborg] levede han 3 Aar, agtet og æret for sin Lærdom og Talenter, og ustraffelig var ogsaa hans Vandel, paa den Ting nær, at han dels bragte Politik og Personalialia paa Prædikestolen og fortjener Navn af sin Tids danske Sacherewel [Henry Sacheverell, 1674(?) - 1724, engelsk prædikant], dels skrev en Mængde Satirer, hvori de Magthavende gennemhegles paa saa grov og haandgribelig en Maade, at hans Skriverier nok kan fortjene Navn af *Pasquiller*" (s. 262). Herefter omtales og citeres der fra *Horologium Regium, Visio Abrahamstrupensis, Idola Jeroboami* og *Studiosus Lamentans*. Heller ikke Nyerup og Rahbek kommer ind på fejden med Kingo.

For de fleste litteraturhistorikere står pennefejden mod Kingo o. 1670 ellers som optakten til Worms forfatterskab. Og i den forbindelse gør de fleste opmærksom på, at det versemål, som både Worm og Kingo her benytter, genfindes i salmen "Keed af Verden, og kier ad Himmelen", også kendt som "Far, Verden, far vel" (Kingo: *Samlede Skrifter*, bd. III, s. 214). Nogle mener, at salmen allerede eksisterede inden fejden, andre, at Kingo først senere skrev salmen i netop dette versemål i bevidstheden om, hvad det tidligere havde været brugt til. Meget tidligt blev salmen faktisk tillagt Worm, ikke Kingo, således som det stadig delvis fremgår af N.M. Petersens litteraturhistorie fra 1868.

2. udgave af N.M. Petersens litteraturhistorie fra 1868, *Bidrag til den danske Literaturs Historie*, bd. III, *Det lærde Tidsrum. 1560-1710*, er jo ofte mere en opremsning af, hvor man kan finde noget om og af de enkelte forfattere, end en samlet tolkning og vurdering af dem. Dette gælder

også for Worm. En mindre del af hans værker omtales, men vurderes overhovedet ikke, mens resten af hans produktion forbigås, måske af mangel på plads, måske af mangel på viden om dem (s. 468). Uoverensstemmelse i kilderne, m.h.t. hvor Worm var rektor, fremlægges, men diskuteres ikke. Det virker, som om N.M. Petersen kun omtaler Worm af pligt, ikke af interesse for manden eller hans værk.

Julius Paludans *Fremmed Indflydelse paa den danske Nationalliteratur i det 17. og 18. Aarhundrede*, bd. 1, *Renaissancebevægelsen i Danmarks Literatur*, 1887, ofrer mange sider på at gennemgå Worms levned og skrifter. Paludan er ikke i tvivl om, at Worm var nødt til at være anonym, når han lod sin kritik over "Regeringens Nepotisme og Tyranni, Embedsmændenes Underslæb, Besættelsen af gejstlige Embeder, Spytlikkeriet for de mægtige [...] Begunstigelse af fremmede o.s.v" (s. 363) udgå som satiriske digte.

Paludan er overbevist om, at Worm også gav sin kritik luft fra prædikestolen, hvor anonymiteten jo af gode grunde ikke kunne opretholdes. Når han så tilmed byggede en del af sin kritik på løse rygter, måtte det gå galt. Følgende moralske vurdering er typisk for Paludans holdning til manden: "Navnlig hans lave og fejge Opførsel efter at være sat under Anklage gjør al Sympathi for ham umulig. Han benægter alt, søger at luske uden om sine Hentydninger og tager for Resten sin Tilflugt til den ynkeligste Tiggen om Naade hos Kongen og alle dem, han har diffameret [dvs. bragt i slet rygte], saa at hans Stedfader Kingo med Rette begynder sit Bønsskrift til Kongen for Vorm, der i øvrigt ikke havde skaanet ham selv: "Se der, hvor Simei sig om i Støvet vælter!" (s. 363-64).

Ifølge Paludan ynder Worm ikke aleksandrineren, "men foretrækker Psalme- og Viseformen" (s. 364). Dette turde dog være en sandhed med modifikationer, idet næsten alle Worms hyldestdigte er skrevet i netop aleksandrinerne. Derimod anvender han den ikke meget i sine satirer. Om Worms prosasatirer hedder det, at de "rigtignok falder endnu tungere og ubehjælpsommere end hans Poesi og bærer tydeligt Vidne om, hvor langt senere end Verset den poetiske Prosastil uddannede sig" (s. 365). De fleste vil i dag give Paludan ret i, at den tids prosadigtning ikke er indtagende, mens derimod netop Worms vers i vore dage berømmes for deres vid, elegance, glimrende rytme og relativt naturlige ordstilling.

Carl S. Petersen gennemgår i *Illustreret dansk Litteraturhistorie*, bd. I, 1929, veloplagt Worms forfatterskab, begyndende med kalotfejden, der citeres i lange uddrag. Omslaget i Worms vurdering af Griffenfeld betegnes som psykologisk interessant. De tidlige Viborg-år får følgende ord med på vejen: "At Worm var blevet Sognepræst og tilmed, ved Giftermaal med Formandens Datter, Ægteemand, dæmpede ingenlunde hans vilde Mod; tværtimod, nu havde han ogsaa faaet en Prædikestol, hvorfra han kunde revse sin Samtid, og han blev snart Byens Modepræst, hos hvem Tilhørerne kunde faa tilfredsstillet deres Sensationshunger ved hans Omtale af aktuelle politiske og personlige Forhold" (s. 991).

Carl S. Petersens afsluttende vurdering rummer den tidsbevidsthed, der er så vigtig, når man beskæftiger sig med ældre tekster. Han mener, at vi på denne side af den store franske revolution 1789 og grundlovens paragraffer om ytringsfrihed næsten ikke er i stand til at sætte os ind i, hvor lille ytringsfriheden var i enevældens første årtier. Han ønsker at restituere Worm som andet end skandskriver og ser hans frembringelser som forløbere for det litterære vid, der først rigtigt trives i løbet af 1700-tallet, efter at en offentlig mening er vokset frem med fx P.A. Heiberg (s. 994-95).

F.J. Billeskov Jansen fortsætter denne linie og har i *Danmarks Digtekunst*, bd. I, 1944, følgende karakteristik af Worm: "Jacob Worm maatte være i Opposition, det blev hans - som hundrede Aar senere P. A. Heibergs - Skæbne. Skønt han fra 1677 sad i gode Kaar som Sognepræst i

Viborg, ynglede hans Satire. Hans poetiske Opfindsomhed tog endog til, efterhaanden som han - der selvfølgelig altid skrev anonymt - valgte stadig farligere Emner og derfor maatte udfinde mere og mere fordækte Udtryksformer" (s. 156).

Billeskov Jansen konkluderer: "Jacob Worms Satirer har ikke blot Betydning, fordi Digteren brugte sin Naturgaver efter disses Bestemmelse og risikerede sit Hovede. Det ætsende Vid i den politiske Satires Tjeneste naar hos ham sit første Højdepunkt her i Landet. Worms Satire over Enevælden danner inden for Poesiens Rige en virkningsfuld Kontrast til den vældige samtidige Hyldestdigtning" (s. 157).

I Gyldendals 9-binds litteraturhistorie indgår afsnittet om Worm i den større sammenhæng, der med bd. III kaldes "Stænderkultur og enevælde 1620-1746". Afsnittet er skrevet af Peer E. Sørensen, der karakteriserer Worm som følger: "Worm var satiriker af tilbøjelighed. Allerede i sin studietid lagde han sig ud med professorerne med nu tabte satirer. Også stedfaderen Kingo kom han i hår med, da de begge var i Slangerup" (s. 277). Sørensen fortsætter den politiske linie ved at fremdrage, at den alliance mellem Worm og gammeladelen, som anklagerne havde mistanke om, ikke havde noget på sig. Med følgende formulering søger han at skære ind til benet m.h.t. Worms satirer og det sørgelige udfald, hans liv fik: "i længden kunne kritikken af enevældens politiske virkelighed ikke adskilles fra kritikken af enevælden selv. Skellet mellem person og embede var en fiktion. Det vidste enevælden, og det viste den ved at landsforvise Worm til Trankebar" (s. 278).

Sørensen kan også se, at Kingo og Worm egentlig var på linie i deres moralske kritik. Men hvor Kingo holdt sig til hele menneskeheden, "fik lasterne kød og blod hos Worm: Griffenfeld og alle dem, han beskyttede og gav embeder" (s. 280).

Det største og mest gennemgribende værk er Erik Sønderholms disputats om Worm fra 1971, *Jacob Worm. En politisk satiriker i det syttende århundrede*, trykt som bd. III i *Jacob Worms skrifter*, hvori hele Worms liv fremlægges i det omfang, Sønderholm overhovedet har kunnet skaffe kilder til. Sammen med det kommentarbind til Worms skrifter, som Sønderholm også står for (bd. II), har vi hermed en minutios gennemgang af hele Worms digteriske forfatterskab. De bagvedliggende historiske begivenheder inddrages i stort omfang, især i forbindelse med Skånske Krig. Worms disputatser er omtalt, og en del breve bliver også trykt og kommenteret. Til gengæld rummer Sønderholm kun sjældent ansatser til egentlige tekstanalyser, ligesom der ikke er mange teoretiske overvejelser at finde omkring Worms forfatterskab.

Sønderholm er til tider forundret over Worms naivitet; det er, som om Worm ikke har kunnet se, hvor megen skade han kunne gøre sig selv med sine skrifter. Værst bliver Worms manglende realitetssans for ham selv under forhørene, hvor han føler sig intellektuelt overlegen og beskylder anklageren for ikke at følge akademiske disputereregler, når han forhører Worm. Worm var jo under fængslingen absolut ikke i en position, hvor han kunne tillade sig at kritisere modparten.

Worm har også været genstand for behandling i fiktionens form. Johannes Møllehave & Ebbe Kløvedal Reich skrev 1975 skuespillet *Jeg er en ORM. en satirisk comedie om Jacob Worm og Thomas Kingo*, der handler om Kingofejden, men også rummer hints til samtiden.

Peter Seeberg udgav i 1986 "Godt bid før torden. Et fiktionsessay om digteren Jacob Worm" i: *Fra Nexø til Saxo*, s. 135-42. Det fanger et par situationer, mens Worm under et kongebesøg i Viborg som supplikant håber på det ledige domkirkekald i Viborg. På det tidspunkt er kaldet blevet lagt sammen med Gråbrødrekaldet, hvor Worm allerede er præst, så han mener, at han

har berettiget håb om at få det samlede embede. I den anledning har han skrevet en såkaldt supplik, dvs. et bønneskrift til kongen, som han personligt vil aflevere ved en slags audiens. Vi ser også scener fra hjemmet med en bekymret svigermoder og en frugtsommelig hustru, fra gaderne i Viborg og fra selve kirken. Seeberg fremstiller Worm som en mand, der er klar over sin brøde, de anonyme satiriske skrifers majestætsfornærmelse, men som tror sig sikker mod anklager og husundersøgelser. Her lægger han sig tæt op ad Sønderholms udlægning af begivenhederne.

Trods forfatterskabets særstatus som et delvis anonymt forfatterskab har det altså ikke skortet på interesse for Worm gennem årene. Vurderingerne af ham svinger mellem afsky for hans skandskrifter og dyb sympati for en mand, der havde den ulykke at være født i en tid, hvor enhver kritik af magthaverne bogstavelig talt var dødsensfarlig.

Tekstoplysninger

Den udgave, der er anvendt i ADL, og som der henvises til i portrættet, er:

Jacob Worms skrifter I-IV, udgivet af Erik Sønderholm, Det Danske Sprog- og Litteraturselskab, 1968-94 (I ADL forkortet som JWS).

Citaternes kantede parenteser angiver læsninger, som Sønderholm indarbejder efter skøn eller efter andre varianter end den, der i hovedsagen følges i den givne tekst.

Sønderholm har delvis brudt kronologien op og ordnet digtene i større emnekredse, som fx Kingo, Griffenfeld, Kongen, Skånske Krig. Jeg har medtaget et eller flere digte fra hver hovedgruppe i min gennemgang af forfatterskabet. I tekstdelen i Sønderholms udgave forekommer også enkelte digte, der ikke med sikkerhed kan føres tilbage til Jacob Worm, men som traditionen tidligt har tillagt ham. Efter at denne udgivelse var afsluttet, dukkede endnu et Worm-håndskrift op, der ellers var blevet betragtet som bortkommet (se Erik Sønderholm: "Et genfundet Jacob Worm håndskrift og andre spredte Worm-notater" i: *Danske Studier*, 1974, s. 150-151).

Udgavens bd. II består af udførlige noter og en omhyggelig tekstkommentar. Desuden bliver varianterne til de enkelte digte vurderet og delvis kommenteret i variantapparatet.

Bd. III i Sønderholms udgave indeholder en udførlig levnedesbeskrivelse med omtale af stort set alle Worms digte og deres placering i forfatterskabet, som min fremstilling gerne vedkender sig sin afhængighed af.

I bd. IV er der samlet såkaldt "Wormiana", dvs. skrifter af forskellig art om Worm.

Bibliografi

[Dansk Litteraturhistorisk Bibliografi.](#)

- [Udgaver](#)
- [Litteratur om Jacob Worm](#)

I H. Ehrencron-Müller: *Forfatterlexikon omfattende Danmark, Norge og Island indtil 1814*, bd. IX, s. 186, findes titler på en række af Worms trykte disputater.

Udgaver

Jacob Worm,

Jacob Worms Skrifter I-IV, udgivet af Erik Sønderholm, Det Danske Sprog- og Litteraturselskab 1968-94.

Holger Fr. Rørdam (udg.) i: *Kirkehistoriske Samlinger*, 3. Rk., V, 1884-86, s. 654-658 (breve).

Den offentlige Gudsdyrkelses ubillige og skadelige Foragt og Forsømmelse, forestillet og efter Befaling sammenskrevet, 1782.

Litteratur om Jacob Worm

Vilhelm Bang: "Præsten Jacob Worm" i: *Historisk Arkiv*, I, 1884, s. 241-60, II s.19-40.

Julius Paludan: *Fremmed Indflydelse paa Den danske Nationalliteratur i det 17. og 18. Aarhundrede*, bd. I, *Renaissancebevægelsen i Danmarks Litteratur*, 1887, s. 362-70.

Udførlig bibliografi (der dog ikke tager hensyn til fx Slangeruphåndskriftet) i: H. Ehrencron-Müller: *Forfatterlexikon omfattende Danmark, Norge og Island indtil 1814*, bd. IX, 1932, s. 185-188.

Hans Brix i: *Analyser og Problemer*, bd. I, 1933, s. 194-219; IV, 1938, s. 279-304. [Mest om Kingo og striden mellem ham og Worm]

Erik Sønderholm: *Jacob Worm. En politisk satiriker i det syttende århundrede*, disputats, trykt som bd. III i: *Jacob Worms skrifter I-IV*, udgivet af Erik Sønderholm, Det Danske Sprog- og Litteraturselskab, 1968-94.

Erik Sønderholm: "Et genfundet Jacob Worm håndskrift og andre spredte Worm-notater" i: *Danske Studier*, 1974, s. 150-51.

Johannes Møllehave & Ebbe Kløvedal Reich: *Jeg en ORM* (Skuespil), 1975.

Peter Seeberg: "Godt bid før torden. Et fiktionsessay om digteren Jacob Worm", i: *Fra Nexø til Saxo*, 1986, s. 135-42.

[Aage Jørgensen, Dansk litteraturhistorisk bibliografi.](#)

Internet-version af den bibliografi dækkende 1967-1986, som Dansk lærerforeningen udgav i 1989, og de supplerings-hæfter, som er udkommet årligt siden.

Vibeke A. Pedersen

Københavns Universitet (Dansk).

Bidragyder til bl.a. *Svøbt i Mår*.

Dansk Folkevisekultur 1550-1700 I-IV (1999-2002), *Dansk Kvindebiografisk Leksikon* (2001) og *Dansk Forfatterleksikon* (2001).